

ÖSSZEFORR A FA A VASKARIKÁVAL?¹ Okkultizmus államszocializmus idején

DOI 10.35402/kek.2019.4.2

Absztrakt

A 19-20. század fordulóján Oroszország szellemi, tudományos és művészi életében az ezoterikus/okkult eszmék és mozgalmak meghatározó szerepet játszottak. Az okkultizmus szinte minden 19. századi ideológiával képes volt valamiféle szimbíózisba kerülni, s ezt a különös tulajdonságát a hivatalosan ellenséges államszocialista ideológiai közegbe is képes volt bizonyos mértékig átörökíteni. A „dialektikus materializmus” alapjain álló hatalom viszonya az okkult eszmék továbbélési formáihoz ugyanakkor nem mindig volt egyértelmű: ez korszakonként és az eszmék társadalmi-közösségi hatásától függően is változott. A tanulmány értelmezési kereteket próbál javasolni az ezotéria és szovjethatalom sajátosan bizarr dinamikájú viszonyára, s arra a következtetésre jut, hogy az ezoterikus eszmék különböző megnyilvánulási formái – a (kvázi)tudományos, a közösségépítő és az individuális-önmegvalósító – által kiváltott hatalmi reakció más-más interpretációs megközelítést igényel.

Abstract

At the turn of the 19th and 20th centuries esoteric/occult ideas and movements played an important part in the intellectual, scientific and artistic life of Russia. Occultism lived in symbiosis for some time with virtually every 19th-century ideology, and, to a certain degree, it managed to convert this strange ability into the ideological environment of state socialism as well – a system that was officially hostile towards occultism. However, the relationship between state power, based on ‘dialectic materialism,’ and the various forms of occult ideas that survived in that era was not always clear: it always changed with time, and depended on the influence of those ideas on society. In this paper, I will propose some frameworks for the interpretation of the bizarre dynamics between esotericism and Soviet state power, and argue that the reactions of state power to the various manifestations of es-

1 Ennek a tanulmánynak egy, rövid, esszé formájú előzetese megjelent *Szokkultizmus* címen az Ex Symposium folyóirat 2017/97. számában (pp. 62-88).

oteric ideas – from (quasi-) scientific to community-building and individualistic manifestations – require different interpretative approaches.

1987 decemberében különös per zajlott le Moszkvában. Nyinyel Kulagina, a Nagy Honvédő háborúban megrokkant háromgyermekes anyja és sokszoros nagymama, nem mellesleg két évtizede országosan ismert parafenomén, becsületsértési eljárást indított az igazságügyi minisztérium hivatalos sajtóorgánuma ellen. Januárban a bíróság rágalomnak nyilvánította a „sarlatán” minősítést, és helyreigazításra kötelezte a kiadványt. A felperes keresetnek főként a mellette tanúskodó, a képességeit húsz éven keresztül kutató akadémikusok, orvosok és fizikusok vallomásai alapján adtak helyt. A szakértők egybehangzóan állították, hogy szó sincs mágiáról és misztikumról, csupán néhány szokatlan természeti jelenség, a telekinézis (tárgyak távmozgatása) és a bioenergia tudományos vizsgálatát végezték el (Perevozcsikov 1989).² A progresszív közvélemény a peresztrojka, a glásznoszty és a demokrácia dialát ünnepelte: egy egyszerű állampolgár pert nyerhetett az egykor mindenható intézménnyel szemben, más szempontok nem merültek fel. Arra például senki sem kapta fel a fejét, hogy – amint a bizonyítási eljárásból egyértelműen kiderült – a dialektikus materia-

2 1988-ban a *Tjehnyika Mologyozsi* című, nagy példányszámú szovjet ifjúsági tudományos-ismeretterjesztő folyóirat három egymást követő számban közölte le a Kulagina-tárgyalás teljes jegyzőkönyvét. Ez az egyedülálló kordokumentum önmagában is megérne egy alapos elemzést, mert a felszínen a személyiségi jogokról folyó per ürügyén a jogászok és a tanúként meghallgatott tudósok – narratíváik egy mélyebb szintjén – abba a kérdésbe ütköznek, létezik-e a leáldozóban lévő „szovjet valósággal” párhuzamos másik, nem hivatalos valóság. A felperes, azaz Kulagina jogi képviselője következetesen azzal érvel, hogy a peresztrojka nem csupán emberjogi vonatkozásban haladta meg a szovjet ideológiai kereteket, de a régi tudományos művek is, melyekre hivatkozva megbízóját sarlatánnak minősítették, ideológiai termékek voltak, s mint ilyenek elvesztették érvényüket. A vitából a parapszichológia jött ki győztesen: abban a történelmi helyzetben az államszocialista valóságnál/igazságnál valószínűleg bármilyen alternatíva erősebbnek bizonyult volna.

lizmus és a tudományos szocializmus hazájában még jóval a diktatúra felpuhulása előtt komoly erőforrásokat mozgósítottak a fizika ismert törvényein túli tartományok kutatására, és ezeknek a vizsgálatoknak az eredményeiről a közvélemény hivatalosan semmiféle tájékoztatást nem kapott. A Kulagina-ügyre adott reakció egyfelől azt mutatja, hogy az államszocializmus „második nyilvánossága” triviális tényként kezelte a hatalom materiális tartományokon túli területekre kiterjedő érdeklődését, másfelől pedig azt sejteti, hogy ez az eset csupán egy jéghegy csúcsát teszi láthatóvá, vagy egy mélyebb rétegekben régóta halmozódó feszültség felszíni kisülése.

Az állam(szocializmus) és ezotéria viszonya a különböző történelmi korszakokban legalább annyira változó és dinamikus képet mutat, mint e letűnt történelmi formáció viszonya a többi társadalmi jelenséghez – valláshoz, etnikai identitáshoz, hagyományhoz, szexualitáshoz stb. –, a különbség talán abban érhető tetten, hogy a nem sztenderd fizikai jelenségekről, hiedelmekről és ehhez kapcsolódó magatartásformákról folytatott, párton belüli vitát lezáró határozatok alig kerültek nyilvánosságra, és ezért utólag ezek a folyamatok csak közvetetten és meglehetősen spekulatív módon ragadhatók meg. A témáról megjelent irodalom túlnyomó része voltaképp a korabeli „második nyilvánosságból” ismert tényeket reciklálja, és kimondva, vagy kimondatlanul arra a kognitív disszonanciára építi fel a mondandóját, hogy az elveikben szilárd dialektikus materialista (jelentsen ez bármit is) elveken nyugvó szovjet állam, illetve későbbi csatlósai, mennyire élénk érdeklődést tanúsítottak az paranormális jelenségek iránt. Nyilván, mozgathatta őket egyféle egészséges kíváncsiság, hogyan lehetne a természet eddig ismeretlen erőit a mindenkori külső (imperialista), illetve belső (ilyen-olyan értelemben deviáns) ellenség felmorzsolására felhasználni, és erre áldozni is készek voltak a népgazdaság anyagi erőforrásaiból. Másfelől pedig a Sztálin utáni időszak pártvezetőinek közmondásos babonásságát dolgozza fel, miközben a szerzők azon méltatlankodnak, hogy a kiváltásosok suttyomban kihasználták az okkult jelenségekből kiaknázható előnyöket, míg az alattvalóik a megbélyegzés és megtorlás veszélyét vállalva adatott meg: bionergetikusokat alkalmaztak a Kreml kórházában, főként Brezsnyev gyógyítására (egyikükkel, Ruszlan Magomedovval személyesen készítettem interjút 1996-ban a *Tranzit* c. Közép-európai Magazin számára az MTV 1-es csatornáján), jóssokkal konzultáltak, mint Todor Zsivkov bolgár pártfőtítkárr, aki politikai döntések előtt rendszeresen kikérte Vanga,

a vak látnokasszony véleményét, vagy a csehszlovák Gustav Husák, akinek a kormánya „pszichotronikus generátorok” kidolgozását finanszírozta.³

Az itt következő írással elsősorban a későbbi kutatási irányokat próbálom meg kijelölni, illetve reflektálok benne a témát feldolgozó néhány tanulmányra, melyek módszertana és felfogása irányadó lehet ennek az elméletileg és történetileg szerteágazó, ugyanakkor rengeteg egyéni sorsot érintő témának az árnyaltabb megragadásához. A mai kor távlatából vizsgálva az államszocializmus és a (modern kori) ezotéria viszonyát nem kétséges, hogy ugyan mindkét hiedelemrendszer gyökere a Felvilágosodásba nyúlik vissza, de ez a korabeli állami ideológusokban nem tudatosult, vagyis semmiképp nem ideológiák trükkös összjátékának értelmezhetjük utólag a hatalom ciklikusan változó viszonyát a tudományosan megmagyarázhatatlan jelenségekhez, hanem esetleges, személyiség- (ahogy akkor mondták: káder-)függő, sokszor pragmatikus szempontok vezérelték ezeket a reakciókat. Az államszocializmus alatti ezotéria egymással összefonódó társadalmi, pszichológiai, történeti, természettudományos és politikai dimenziói annyira nehezen áttekinthetővé teszik a kérdést, hogy aligha lehetne olyan egységesen érvényes interpretációs keretet találni, mely minden szempontot egységesen lefedne. A továbbiakban három olyan megközelítést javasolok (nagyra rész Szovjet–Oroszországra vonatkozóan), mely csak részben követi a kronologikus sorrendet,

3 A parapszichológiáról lefolytattak ugyan néhány tudományos vitát, így például 1973-ban a vezető szovjet pszichológus, Alekszej Leontyev kezdeményezett egy hasonló disputát a sajtóban (Leontyev és szerzőtársai, 1973), azonban a „pszi-jelenséggel” szembeni fenntartásaik inkább pragmatikusak, mint ideologikusak, esetleg konceptuálisak voltak (v. ö. Menzel 2016). Ettől eltekintve az ilyen témájú kvázi-szakirodalom gyakorlatilag áttekinthetetlen, néhányat itt felsorolok, de főleg abból a megfontolásból, hogy érzékeltessem a rendelkezésre álló források jellegét és megbízhatóságát. Az egyik kategória a párt- és államfunkcionáriusok visszaemlékezése, mint pl. N. K. Bajbakov (2011), illetve Jevgenyij Csazov (2014). A másik kategória a minden hivatkozás nélküli, főképp városi folklórt feldolgozó véleményzsurnalizmus, pl. Vlagyimir Antonov (2015); Olga Mojszeeva (2018), Olga Grejg (2016). Végül valamivel megbízhatóbb források a mára feloldott titkosítású korabeli titkosszolgálati beszámolók, mint pl. Louis F. Maire III és Msc, Major J.D. Lamothe (2014), illetve az ezekre hivatkozó testületi szakirodalom, mint pl. Lieutenant Colonel John B. (1980). Az egyik legfrissebb, viszonylag ügyes misztifikáció ebben a témakörben: *PSZI-vojny: Zapad i Vosztok. Istorija voennogo primenenija ekstrasensorniki* (2013); angolul: Edwin C. May and Victor Rubel (2014).

s inkább az ezotéria e változatának sajátos funkcionális megtestesüléseit, illetve ezek társadalmi-politikai hatásait veszi alapul. Ez a megfogalmazás kissé körvonalazatlannak tűnhet, de ez nem annyira a módszertani bizonytalanság számlájára írható, mint inkább annak, hogy egy jellegénél fogva az irracionálishoz közelítő, s ezért nehezen verbalizálható téma néha túl sok körülírást igényel.

1. A kontrollált ezotéria: a természettudományok és titkosszolgálatok alá rendelt parapszichológia, azaz a hivatalosan materialista állami tudomány ambivalens, de semmiképp sem kizáró hozzáállása a nemkonvencionális kutatásokhoz;
2. a hatalom elhárítja a társadalmi veszélyt: a 19-20. század fordulóján létrejött mozgalmak, páholyok, körök felszámolása, az érintettek fizikai megsemmisítése;
3. hatalmi korrekciós kontroll az ún. felengetés, majd a stagnálás időszakában: a hatalom az ezotériához mint egyéni, vagy életmód-közösségi ideológiai devianciához viszonyul, megfigyelés alatt tartja, és végső esetben mentálhigiénés ürügyekkel elkülöníti az érintetteket.

A Szovjetunió a sajátosan különutas tudományosságával és ideológiai doktrinárságával a legradikálisabb példákkal szolgál ennek a három megközelítésnek az illusztrálására, de ez a felosztás, bizonyos módosításokkal, a szovjet fennhatóság alá került társadalmak többségére is alkalmazható.

A 'babiloni parázna' és a századforduló ideológiák

Praktikus okokból itt eltekintek a gyakran szinonimaként is használt okkult, misztikus és ezoterikus fogalmának eszmetörténeti szárazsától: a leghétköznapibb értelemben használom ezeket olyan jelenségekre, melyek rejtettek, vagy csak a beavatottak számára érthetők, és beleértem ebbe a „parajelenségeket” is.⁴ Ennél sokkal fontosabb felvázolni, hogyan viszonyul a szélesebb társadal-

mi közege a megmagyarázhatatlan, titkos, rejtélyes, természettudományos paradigmán kívüli jelenségekhez.

A mai értelemben vett okkultizmus – és az ókori és reneszánsz vonatkozások inkább az önmagyarázó legenda részei – a felvilágosodást követő modern kor termékének tekinthető, egyfajta kiútnak azok számára, akik az egyházak által képviselt „isteni világrend” összeomlása után, a darwini eszmék uralta világban is a spiritualitást hiányolták az e világi üdvözülést ígérő modern projektekből (Yates 2001). Az okkult doktrína minden egyes 19. századi elágazása – a Blavatsky-féle teozófia, a rózsakereszteség, újkori templomoság, illuminátusság, szabadkőművesség, a különböző jóga-tanítások, a spiritizmus, a későbbi steineri antropozófia és ezek számtalan alváltozata – egy konkrét, Isten nélküli isteni lényegre hivatkozott, melyet minden embernek önmagában kell felfedeznie, fokozatos beavatások révén eljutnia hozzá, vagyis mindenki helyben biztosíthatja a magának a megváltást (lelki halhatatlanságot). Az individuális üdvprojekt, az okkult doktrína minden túlzás nélkül nevezhető a modern kori ideológiák 'babiloni paráznájának': képes volt gátlástalanul összedadni magát a 19. század kollektív üdvprojektjeivel – a szocialistával és a nemzetivel –, és ez akkoriban teljesen rendjénvalónak számított. Helena P. Blavatsky, a Teozófiai Társaság megalapítója például nem csupán rokonszenvezett számos korabeli szocialistával (Stube 2017:573), de egyik programadó írásában kijelentette, hogy Krisztus és Buddha is a szocializmust hirdette (Blavatsky 1889:79). Az utópista-szocialisták elképzelései számos ponton érintkeztek az okkultizmussal: az eredetileg fábiánus szocialista Annie Besant, aki később Blavatskyt váltotta a Teozófiai Társaság élén a teozófiát egyfajta szocializmus-pótléknak tekintette, hiszen mindkettő az emberek közötti testvériséget (Brotherhood of Man) akarják elérni (Beaumont 2012:177). A korszak határokat nem ismerő szinkretizmusát jól példázza, hogy Marx *Kommunista kiáltványát* az Amerikai Spiritizista Társaság akkori elnöke, egykori clairvoyant, jósnő és médium Victoria Woodhull fordította le és adta ki a saját, amúgy radikális feminista, antiklerikális, szabad szerelmet hirdető lapjában (Gutierrez 2009:98; IAPSOP website). Másfelől viszont, mai szemmel olvasva Blavatsky fajközpontú történelemkoncepcióját, kimagyarázhatatlanul súlyos rasszista elemeket is találunk benne. A teozófia, éppen végletesen szinkretikus

⁴ A misztikus, ezoterikus, spirituális, okkult, paranormális fogalmak, valamint ezek egymáshoz való viszonya mindig is nehezen volt definiálható. Az ellentmondásokra, illetve a nyugati és az orosz tudományos narratívákban megfigyelhető különbségekre Birgit Menzel tér ki részletesen a *The New Age of Russia Occult and Esoteric Dimensions* című kötethez írt előszavában (Menzel 2012:18-23).

jellegéből adódóan minden és semmi, ezért nem véletlen, hogy nem csak a szocialisták, de a későbbi náci is szellemi táptalajt találtak benne az ariozófusokon és a biológus Ernst Haeckel monista vallásának közvetítésével. Nehéz tiszta képet alkotni arról, hogy az amúgy közismerten lelkes okkultista Hitler és Alfred Rosenberg valójában milyen „szellemi forrásokból” merítettek, nem is véletlen, hogy a szakirodalomban máig nem csillapultak az erről szóló polémiák. Alighanem egyet lehet érteni Julian Strube árnyalt állásfoglalásával, miszerint a századfordulós okkult irányzatok annyira szerteágazók, hogy nehéz közvetlen leszármazási vonalat megállapítani közöttük. Kétségtelen az is, hogy a teozófiája részben beépült a Jörg Lanz von Liebenfels és Guido von List által kigondolt ariozófiába, de ez a mainstream náci ideológiának csak az egyik komponense volt; a nemzetiszocialista propaganda sokat hivatkozik az áriatanra, ugyanakkor hivatalosan harcot hirdet a „babonák” és a „miszticizmus ellen”, ráadásul épp a magánéletben legbabonásabbnak ismert Himmler rendőrsége csapott le és morzsolta fel 1941-ben az ezoterikus köröket Németországban (Strube 2015:343-344). Egy pillanatig sem vonnám kétségbe Robert J. Richards igazságát, aki racionálisan érvel azokkal a történészekkel szemben, akik Haeckel felkapott „evolúciótanában” a hitleri náciizmus közvetlen előfutárát vélik felfedezni (2007:97-103), de attól még a biológiai elméletnek az oldalvívén kifejlődött monista vallásból nehéz nem kihallani a Blavatsky-féle hangszerelésben megszólaló „transzcendens rasszizmust”, ami azután a náci ideológiából is visszaköszön. Vagyis lehetséges, hogy a 20. század elején a fajelméletek nem egymás közt szaporodtak, de hogy az okkultizmus ezen az eszmei térfélen is mindenkinek a közös babája volt, abban nem kételkedhetünk.

Természettudomány: a kontrolált ezotéria

Yuval N. Harari találóan „a modern kor természetjog vallásának” nevezi a liberalizmust, kommunizmust, kapitalizmust, nacionalizmust és náciizmust, pár oldallal ezt megelőzően pedig kifejti, hogy minden monoteista és ideológia alapú vallás szükségszerűen szinkretikus (2014:200-202). Hogy ebbe a szinkretikus közegbe mennyire jól beleillett az okkult kötődésű parapszichológia, azt jól érzékelteti egy 1977-es CIA jelentés, mely

megállapítja: az amerikai és a szovjet kutatások között az a jelentős különbség, hogy míg az amerikaiak még a jelenségek létezését próbálják igazolni a reménybeli finanszírozók meggyőzése érdekében, addig az oroszok a gyakorlati alkalmazás módjait keresik (Hamilton 1977). Vagyis a szovjethatalom tudománya számára – kevés kivétellel – nem az a kérdés, van-e távolbalátás, események előérzete, telekinézis, gondolatátvitel és -olvasás, aura és gyógyító bioenergia, hanem az, hogyan állítható mindez „az ügy” az szolgálatába.⁵ Magabiztosan pragmatikus hozzáállás, de mégis: miből ered ez a bizonyosság?

Bernice Glatzer-Rosenthal logikáját követve ennek okai a múltban keresendők. Az eredetileg 1997-ben, magyarul 2004-ben megjelent *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában* kötet tanulmányai egybehangzón mutatják be, hogy az 1917 előtti orosz kultúra szinte minden releváns szereplője – Gyagilevtől Bergyájevig és Hlebnjykovtól Málevicsig – valamilyen szinten kapcsolatban állt okkult szerveződésekkel, de minimum kimutatható a műveikben a hatása. Nehéz lenne megcáfolni a kötet egyik fő állítását, miszerint a bolsevista hatalomátvételt megelőző években az egész orosz kultúrát és közgondolkodást teljes mértékben áthatotta, sőt meghatározta az okkult eszmeiség, de ennyi év távlatából is merészség lenne megmondani, mennyire egymásba fonódó gondolati mintázatokról és művészi motívumokról van szó, és mennyire Gudjjeff, Uspenszki, Steiner és más népszerű misztikusok direkt hatásáról. Tény, hogy ezek a motívumok mind a mai napig visszaköszönnek az orosz művészetben, bár az alkotók ideológiai elkötelezettsége talán nem annyira egyértelmű, mint amennyire a könyv szerzői néhol sejtetik – a motívumok felhasználása, esztétizálása önmagában véve még nem jelenti az ideológiai azonosulást a tartalmukkal. Ráadásul az okkultizmus már említett ideológiai léhaságából adódóan rendkívül könnyen alkalmazkodik a helyi viszonyokhoz (nemzeti sajátosságokat ölt, mint például Nyikolaj Rerih festő és teoretikus

5 Ezzel kapcsolatban már említettem Leontyev elhíresült cikkét és a körülötte kibontakozott vitát. Ugyanakkor a *Nagy Szovjet Enciklopédiában*, mely 1969 és 1978 között jelent meg és szigorúan a hivatalos szovjet ideológia álláspontját képviseli, a *Parapszichológia* szócikk alatt a vitaindító cikk két szerzője (Leontyev és Zinsenko) továbbra sem nyilatkozik egyértelműen a parapszichológia és kísérő jelenségeinek áltudományos jellegéről. <http://bse.sci-lib.com/article086932.html>

esetében),⁶ valamint akkor és ott érvényesül a legjobban, ahol a legnagyobb a zűrzavar, minden régi szabály érvényét veszíti, az új pedig még nem szilárdult meg; azaz Durkheim klasszikus szóhasználatával élve olyankor van elemében, amikor eluralkodik az anómia.

Az orosz spiritualizmus első periódusa viszonylag jól dokumentált (vö. Vinitsky 2008), azt azonban mindenképp érdemes megjegyezni, hogy Oroszországban a klasszikus tudományos paradigma 1875-ben még ellenáll az okkultizmus nyomásának: ekkor hozzák létre a Szentpétervári Egyetemen azt a médiumkutató bizottságot, melynek maga Mengyelejev áll az élére. A grémium több tagjának ellenvéleményét félresöpörve a vegyész kimondja, hogy a spiritizmus szemfényvesztés, de az összefoglaló előadása végén, megejtő stilisztikai eleganciával kifejti, hogy a tudománynak nem elhallgattatnia kell az új elképzeléseket, hanem nyitottnak kell lennie, és saját igazsága tudatában magabiztosan vitatkozni kell velük (Mengyelejev 1876:381). Ezt a gesztust a bigott ortodox közvélemény, Dosztojevszkijel egyetemben, szinte az ördöggel való cimborálásnak tekintette (1972–1990:36–37), de az orosz természettudomány fogékonyak bizonyult erre az engedékenységre: alig telt el tíz év, és 1885-ben Behtyerev megalapítja az első telepátiára (is) szakosodott kísérleti pszichológiai laboratóriumot, s az azt követő évtizedekben kidolgozta a minden élőben megnyilvánuló „világenergián” alapuló pszicho-fiziológiai elméletet, mely az orosz-szovjet pszichológia egyik meghatározó alapvetésévé vált (Singarov 1994:19–20). Az 1917-ben írt tanulmányában a telepátiáról értekezve bűvészkedésnek minősíti ugyan a gondolatátvitel addig kutatott, főleg vásári formáit, de a szövegben megteszi ugyanazt a megengedő gesztust, amit pár évtizeddel korábban Mengyelejev: tagadja, hogy a tudomány „hivatalos” és „nem hivatalos” tartományra osztható, és nem veti el radikálisan a telepatikus jelenségek további vizsgálatát (Behtyerev 1994:321–323). Ezt követően minden korszak megpróbált elméleti magyarázatot adni a megmagyarázhatatlanra: négy évvel a Behtyerev-féle laboratórium indulása után Julian Ochorowicz, a lengermi egyetem filozófia, pszichológia és élettan professzora előadta a gondolatátvitel elektroindukciós elméletét. Ezt követően a Szovjetunióban a telepátiát magyarázó elméletek korszakonként váltották

egymást: megszületett a mágneses hullám elméletet (Kazsinszkij 1923), pár évtizeddel később az ebből nőtt ki a rádióhullám-elmélet (1977–1980 Gulaev és Kobzarev; előbbi koronatanú volt a bevezető bekezdésben leírt Kulagina-perben) fogadja el mérvadó diskurzusnak a szovjet tudományos gondolkodás. Nyugat-Európában Freud Kazsinszkijel gyakorlatilag egy időben mondta ki a végleges ítéletét a telepátiáról a *Pszichoanalízis és telepátia* című előadásában, melyben a gondolatátvitelt okkult jelenségnek bélyegzi, s mint ilyet a vallás, nem pedig a racionális, tényeken alapuló tudomány illetékességébe sorolja. A bécsi mester hihetetlen tisztánlátással figyelmeztet arra, hogy az okkult hit épp attól annyira virulens, hogy a természettudomány szinte minden új elméletével talál érintkezési felületet, amitől mindig újabb és újabb munícióra tesz szert a túléléshez (Freud 1921:27–44). És felfogható ez afféle önbeteljesítő jóslatnak is szovjet területen: a „léha természetű” okkultizmus, különösen annak gondolatátvitelre, a tömegek esetleges mentális befolyásolására alkalmazható elemei lépre csalták a hithű marxista és materialista tudósokat is.⁷ Nem állítom, hogy ez az a pont, ahol a szovjet-orosz tudományos gondolkodás elindult egy, a nyugatitól jelentősen eltérő irányba, de a telepátiához való viszonyulás jól érzékelteti a két szemlélet lényegi különbségeit.

7 Ha elfogadjuk, hogy a Szovjetunióban a központosított, akadémiai rendszerből és a kiadói cenzúrából adódóan nem jelenhettek meg „alternatív” tudományos művek, akkor mindenképp „hivatalosnak”, vagy legalábbis nem eretneknek tekinthető nézetet fogalmaz meg Kazsinszkij az 1963-ban megjelent *Biológiai rádiókapcsolat* című könyvében, ahol a kor nagy csodája, az elektronika és a rádiótechnológia szolgáltatja a központi metaforát, vagy értelmezési keretet, melyen keresztül a gondolatátvitel jelenségét a szerző (és kortársai) értelmezi. Az emberi központi idegrendszert egyfajta „rádióadónak” tekinti, melynek egyes szervei a rádiókészülék analógiájára mások által is felfogható jeleket ad ki, míg a „vevőnek” szintén megvannak a maga alkatrészei/szervei a befogadásra és dekódolásra. Tanulságos, hogy épp Mengyelejev idézett „megengedő” gesztusára és Behtyerev kutatásaira hivatkozik a bevezetésben (nyilván Leninre is, de ez inkább a kötelező gyakorlat része), valamint Ciolkovszkij bátorító támogatását is felidéz. A gondolatmentes arra épül, hogy az ember a történelem hajnalán bizonyára tudott telepatikusan kommunikálni, de ezt a képességét elveszítette az evolúció során, és most ennek csak a morzsáit tapasztalhatjuk meg és kutathatjuk. Az átütő eredmények átmeneti hiányát főként az eszközök tökéletlenségével magyarázza (Kazsinszkij 1963).

6 Rerih eklektikus-metafizikus eszméinek eredetéről és sajátosságairól bővebben lásd Osterrieder 2012.

Mindezek háttérében ott munkált az orosz természettudomány filozófiai alapvetése, amelyhez nem kis mértékben az okkult elvekből táplálkozó Nyikolaj Fjodorov és Vlagyimir Szolovjov eszméi adták meg az alaphangot; erre épült rá az úgy nevezett „orosz kozmizmus” tudományos gondolkodása, melyet Ciolkovszkij (az orosz űrkutatás atyja), Vlagyimir Vernadszkij (a nooszféra, vagyis a bioszférát – szerinte – felváltó „értelmi szféra” fogalmának kidolgozója) és Csizsevszkij (aki a kozmikus sugárzást kutatta). Az ő holisztikus elméleti „értelmezési keretük” szerint az emberi értelemnek el kell foglalnia a vezető helyet az univerzumban, és aktívan és felelősen részt kell vennie annak evolúciós folyamataiban.⁸ A magasabb, „planetáris” tudat eszerint azáltal érhető el, ha az emberiség „értelmes élő anyaggá” lényegül, és egyetemes erkölcsnek rendeli magát alá. Lényegében az „új ember” létrejöttéről, a misztikus transzformációról és a nietzschei „emberebb ember” felemelkedéséről beszélnek. Ciolkovszkij például, aki az űrrakétákról értekezik a 20. század elején, őszintén vallja, hogy „A telepátikus jelenségek létezéséhez nem férhet kétség. Nem csupán hatalmas mennyiségű tényanyag gyűlt össze erre vonatkozóan, de szinte minden családos ember szívesen beszámol az általa átélt telepátikus jelenségekről”.⁹ Leonyid Vasziljev neurofiziológus, aki évtizedekkel megelőzte a nyugati tudományt a stresszkutatásban, éppen ezzel Ciolkovszkij-mondattal vezeti be a 30-as években írt, de csak 1962-ben megjelent *Gondolatok átvitele a távomba. Egy élettan kutató feljegyzései* című könyvét. Ebben élesen polemizál a spiritiszták és okkultisták telepátia-értelmezésével, és a lelket (szellemet) a tudat következményének tekinti. Mindazok, akikre ebben a kötetben hivatkozik – Kazsinszkij, Behtyerev, Szecszenov, Leontovics, Lazarev és mások –, acélkemény természettudósok, akárcsak a század első felének többi említett orosz kutatója, akik múlhatatlan érdemeket szereztek a saját tudományterületükön, mégis szükségét érezték, hogy állás foglaljanak a lélek (szellem) ingoványos ügyében, túlnyúljanak a fizikán anélkül, hogy beleesnének a metafizikába. És ebben mintha fel-

sejlene egy emberi dráma is: az „embervallással” talán épp a kommunista vallást igyekeztek elkerülni, vagy legalábbis kibúvót keresni maguknak alóla. És bármilyen furcsa is az utókor szemével nézve, mintha sikerült volna, hiszen többségük, csodával határos módon ép bőrrel, szellemi integritásuk és emberi tartásuk megőrzésével megúszták a „nagy terror” évtizedeit.¹⁰

Vasziljev 1963-as könyvében már rengeteg szó esik a parapszichológiáról, annak tudományos megalapozottságáról. A kötet megjelenése egybeesik a szovjet „nem-konvencionális kutatások” aranykorával, mely 1955 és 1980 közé tehető, vagyis ahogy akkor nevezték, a stagnálás időszakára. Eredmények vélhetően voltak, de az adatokat csak részben és töredékesen hozták napvilágra (Kernbach 2016:35-57). Stagnálás nem csupán politikai és gazdasági értelemben volt tapasztalható, hanem a szovjet ezoterikának-parapszichológiának ez a korszaka is egyfajta sajátos állampárti és titkosszolgálati bulvárként írható le, valódi gondolati mélységek és emberi drámák nélkül. A legfőbb kérdés abban az időszakban az volt, hogyan lehet az emberi agyból nagy távolságokra eljuttatni a jeleket (vagyis telepátia), milyen természetű az emberi testből sugárzó energia (bioenergia), illetve hogyan lehete a jeleket és az energiát nem emberi forrásból előállítani. A laboratóriumok állami pénzből működtek és a mindenkori állambiztonság felügyelte őket. Az első, 1917-től 1934-ig tartó periódusban a műszaki elektronikai kutatásokat Moszkvában végezték, Leningrádban maradt a biológiai és agykutatás, a két intézmény gyakorlatilag nem ismerte egymás eredményeit. Már mint a tényleges eredményeket, mert a szállak magas rangú állambiztonságiaknál értek össze. Hogy mire mentek vele, az feltehetően sosem derül ki, de gyanítható, hogy nem sokra, ezért a sztálini hatalom fel is számolta ezeket az intézeteket. A második időszak legnagyobb mítosza az 1973-ban, Novoszibirszk közelében felállított, akkumulált bioenergiával működő Radioszon (rádióállom) elnevezésű berendezésről szólt, mellyel egy szempillantás alatt sikerült álomba szenderíteni egy ötvenöt kilométerre fekvő, száz négyzet-

8 Erről részletesen Michael Hagemeister ír kitűnő tanulmányában (Hagemeister 1997:185-202).

9 Ez az idézetet szinte kihagyhatatlan kelléke a telepátiaival foglalkozó szovjet és orosz könyveknek, valójában nehezen dokumentálható, mert Kazsinszkij fent említett könyvében idézi egy 1923-ban kelt magánlevelezésből.

10 Behtyerev több szempontból is határeset: inkább megbízható hivatkozási alapul szolgált az 1917 utáni generációknak, s utólag sincs teljes bizonyosság a tekintetben, természetes halállal halt-e meg, miután Sztálint diagnosztizálta. Csizsevszkij nyolc évet töltött száműzetésben, de az idő egy részében folytathatta kutatásait.

kilométer területű város teljes lakosságát.¹¹ Számos forrás utal arra, hogy ebben az időszakban a szolgálatok lasszóval vadászták a szibériai sámánokat és közép-ázsiai javasembereket, akiknek az asztrálestét megpróbálták beidomítani arra, hogy látéletet készítsen a távolból az ellenséges bázisokról: KGB-gazdaságos megoldásnak tűnt a körülményes és kockázatos kiküldött ügynökösdi helyett. A szovjet hírszerzős mozgolódás hírére az USA adminisztráció is beindult és megfinanszírozta az ún. Suttgart (eredetileg Stargate) programot (ennek a paródiája látható a *Kecskebűvölők* című filmben),¹² melynek keretében pszi-harcosokat képeztek. A játszma tehát sokkal inkább arról szólt, melyik fél tud nagyobb költségvetést kicsikarni a kormányától a programok folytatására a fenyegetésre hivatkozva. A már idézett 1977-es CIA jelentés szerint a Szovjetunióban tizenegy kisebb-nagyobb – tíz és ötszáz fő közötti kutatót foglalkoztató – intézetben az összrafordítást ebben az időszakban félmilliárd rubelre becsülték.¹³

11 Mindezek az adatok és történetek főleg kétes, bulvár forrásokból szerezhetők be, számos hivatkozás nélküli visszaemlékezésből és valóságos tudományos érték nélküli cikkből az interneten. Például: *General KGB o pszi-oruzsii*. (A KGB tisztje a pszi fegyverről) <https://cont.ws/@romster/126500> és a cáfolat: <https://sputnikpogrom.com/russia/47872/kgb-lunatics/>. Egy másik jellegzetes példa Tim Rifat több tucatnyi helyről letölthető könyve, a *Remote viewing* (Távolbalátás) (2004), illetve adatok róla: <https://targetedindividualscanada.com/2012/01/19/tim-rifat/>. Rifat elképesztő mennyiségű adatot közöl referencia nélkül és megközelítő forrásjelöléssel: nála látszólag minden egybevág, és esetleg igaz állításokból von le bizonytalan következtetéseket. A Radioszon történetet egy hasonló módszerrel dolgozó szerző, Olga Grejg írja le a könyvében (a már említett *Parafénomének és mágusok a világ titkosszolgálatainak szolgálatában* címűben), de hivatkozásokat ebben sem találunk (Grejg 2014:267). Kernbach orosz nyelvű könyvében épp erre hivatkozik a Radioszon-ügyben (2015:117), amiből nem nehéz kikövetkeztetni, hogy ennek hitelessége is erősen kétséges. A szovjet parapszichológiáról írt összefoglalóhoz ezekből a nem sok hitelt érdemlő, főként interneten megjelent reflexiókból próbáltam leszűrni az információt, miközben igyekeztem kellően skeptikus maradni a nyilvánvaló fantazmagóriákkal szemben. Sajátos módon a legsemlegesebb és –informatívabb – forrás egy rövid időrendi leírás, mely megtalálható például itt: <http://ezolife.info/?p=6559>

12 *The Men Who Stare at Goats*. Rend. Grant Heslov, 2010.

13 2003-ban az akadémia nyomására megszüntették az intézetek támogatását, 2004-ben a Kreml természetgyógyászeit szélnek eresztették (Kuzina 2005).

Mivel ezeket az akciókat nem lehetett teljesen elhallgatni a nyilvánosság előtt, a hatalom a jól bevált maszatos kettős beszédet alkalmazta: a pszi-hadviselésre szolgáló „komoly” kísérleteket a hadügy alá rendelte és titkosította (majd dezinformálta róluk a külföldi hírszerzőket), a fiziológiai-fizikai kísérleteket akadémiai intézetekre bízta, a kutatók publikáltak külföldön (Vasziljev könyveit például Nyugaton is kiadták),¹⁴ jártak nemzetközi parapszichológiai konferenciákra, nyilvános vitákat gerjesztettek a sajtóban – hol bejelentve a telepátia végső megfejtését, hol letagadva az egész jelenséget, de mindig a megfelelő mederben tartva a tájékoztatást. Szó is volt róla, meg nem is, fő, hogy lehetett rágni a gittet: ilyen eset volt a bevezetésben említett Kulagina-ügy, ahol a hatalom épp elkalkulálta magát egy pillanatra, de a karaván ettől még zavartalanul haladt tovább.

A társadalmi veszély elhárítása

Sommásan fogalmazva tehát a rezsim tudományos-materialista elkötelezettségéből meglehetősen kilógó „pszichotronikus” kutatásokat részben az orosz természettudományi diskurzus sajátosan eltérő felütése és a szovjethatalom világalmai ácsingó-zása tartotta életben. De, mint említettem, mindez csak a bulvár: a vélt rejtélyek, megvalósulatlan szcenáriók és titkosszolgálati játszma története. A tényleges dráma egy másik szinten zajlott: ez a történet félresiklott sorsokról, elfojtott szabadságvágyról és rengeteg halálról szól. A csélcsep okkultizmus, mely megpróbálta magát befészkelni a tudományos és filozófiai diskurzusok sorai közé, befolyásolni a művészek és természettudósok kreativitását, itt is központi szerepet játszik, de ezúttal nem céltudatosan megvalósítandó projektet takart, hanem csupán hívószó volt egy szabadabb élet illúziójához. Ha ebben a kontextusban továbbgondoljuk Harari említett koncepcióját, miszerint az ideológiák egyfajta vallásként értelmezhetők, akkor a tágan értelmezett ezoterikus közösségek (mozgalmak) az éppen aktuális inkvizíció áldozatává váltak, miközben – a klasszikus modell szerint – a képviselőik végig azt próbálták igazolni, hogy ők valójában az igaz hitet erősítik. Az itt következőkben csak néhány apróbb mozzanatot szeretnék felvillantani, mely érzékelteti

14 Az angolszász nyelvterületen az ő művein keresztül tájékozódtak az amúgy alig ismert orosz akadémiai eredményekről: <https://allaboutheaven.org/sources/vasiliev-leonid/190>

a kibontakozó állampárti terror mechanizmusait és az autonóm közösségek utóvédharcát a túlélésért.

Az 1917-es bolsevista hatalomátvétel után a nagyvárosokban működő titkos társaságok – ezoterikus és spiritiszta körök, szabadkőművesek és rózsakeresztesek, templomosok és martinisták – úgy működtek tovább, mintha mi sem történt volna: gyarapították a tagságukat, éltek a páholyéletet, oktattak, perlekedtek egymással, osztódtak rendületlenül. Borisz Asztromov, az ismert színész, a leningrádi ezoterikus színtér egyik központi figurája még 1922-ben is új páholyt alapított, mert nehezen jött ki a tudós és közéleti szereplő testvérekkel, így színházi kollégáival és más művészekkel újabb hálózatot kezdett el építeni Orosz autonóm szabadkőművesek néven. Utólag nehéz eldönteni, miben reménykedett ez több száz, esetleg ezer értelmiségi a szovjethatalom hajnalán, nyilván egy teljesen más film foroghatott a szemük előtt, mint a valóságos történések, mert úgy gondolták, hogy a társaság titkos jellege megvédi őket az állambiztonsági szervek zaklatásától. Asztromov ráadásul felajánlotta a szolgálatait az NKVD-nek, több testvérét is beszervezte besúgónak, mert elképzelése szerint a szabadkőműveséget be kell csatornázni a szovjethatalomba (Nyikitin 2000:19). „A szovjethatalom már átvette a szabadkőműves jelképeket: az ötágú csillagot, a sarlót és kalapácsot (...) a kommunizmus céljai nagy vonalakban egybeesnek az orosz szabadkőművesesség törekvéseivel” – írja, majd elővezeti, hogy a Kominternt a szabadkőműveség mintájára kell átalakítani, hogy ne legyen többé tüske a nyugati nagyhatalmak szemében, ugyanakkor hatékonyan tudjon tovább működni.¹⁵ Nemes elképzelés, talán csak az sántít, hogy ezeket már 1926-ban írta le egy Sztálinhoz címzett levélben, amikor a többi testvérrel együtt előzetesben ült a Ljubljankán. Időközben ugyanis lecserélték az állambiztonság vezetőit, és az új garnitúra már nem elégedett meg a pusztá megfigyeléssel. Asztromovot hosszú évekre lecsukták, száműzték, majd 1940 után egy újabb tisztogatási hullám alkalmával haláláig munkatáborba zárták.

A moszkvai okkultistákat is hamarosan utolérte a végzetük: 1928-ban szinte kivétel nélkül letartóztattak mindenkit, aki valamilyen szállal kapcsolódott hozzájuk, hiába működtek a legmélyebb konspirációban. Talán nem meglepő, hogy egyik küldetésük az volt, hogy más szakterületeken tevékenykedő tudósokkal segítsék az akadémia moszkvai agykutató intézetében folyó gondolatátviteli és telekinetikus kutatásokat (Nyikitin 2000:19). A

15 http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/astromov.html

30-as évek végére már egyetlen „titkos társaság” sem működött, a történetüket részletesen feldolgozó, és a vizsgálati jegyzőkönyveket nyilvánosságra hozó történész, Alekszandr Nyikityin megállapítása szerint minden érintett a 40-es évek elejére az egymást követő terrorhullámok áldozatául esett. 1938-ra ugyanerre a sorsra jutottak a moszkvai misztikus anarchisták is, akik a moszkvai Kropotkin emlékház védelmét élvezve küzdöttek a saját anarchista eszmetársaik ellen, így amikor a felszámolásra került sor, az NKVD-nek szinte alig maradt dolga. Ez a sajátosan orosz okkult-forradalmi hibrid egy Apollon Karelin nevű teoretikus tevékenysége nyomán terjedt el és vált népszerűvé, sőt egy időben dominánssá a Kropotkin-ház berkeiben. Karelin egy új etika elfogadását tartotta szükségesnek ahhoz, hogy az anarchizmus személyiségfelszabadító társadalmi céljai megvalósulhassanak, ehhez az új etikához pedig a belső önmegismerésen („a belső ember felépítésén”) keresztül vezet az út, hiszen az nyilvánvalóvá vált, hogy a megvalósult forradalom nem a felszabadulást, hanem a legpusztítóbb ösztönök elszabadulását hozta el. A szálak itt újra összeérnek: Nyikityin, a kihallgatási jegyzőkönyvek alapján meggyőzően rekonstruálja a templomosok (az ún. Fény Lovagrendje) és az anarchisták közötti személyi és ideológiai kapcsolódást. De 1930 szeptemberében a lovagokat letartóztatják: harminc ember, kivétel nélkül értelmiségiek, egyetemisták, szinte egytől egyig azt vallották, hogy a jó, a fény diadaláért küzdöttek a sötétség erői ellen, a kor tudományos eredményeit akarták egybeötvözni az évszázados tudással (Nyikityin 2000:50). Naiv, jóhiszemű, elkötelezett emberek, talán sosem tudjuk meg, hányan tértek vissza közülük.

Kontroll és korrekció az újraeszmélés időszakában: a zendülők

Ha szokatlanul is hangzik, de a szovjethatalom és okkultizmus igen bonyolult viszonyára Tarkovszkij filmjeiben találjuk a legszebb metaforákat, nyilván, nagyon áttételeseket: a dadogós kisfiú meggyógyulása és a határvonal átlépése az *Iván gyerekkorában* (1962), a papa hazatérése a *Tükkörben* (1974) a tömeges repressziók végére utal, a telekinézis-jelenet a *Sztalker* (1979) végén – ez mind a kor közönsége számára érthető utalás az orosz társadalom, de főleg az értelmiség eszmélésére, a spiritualitás iránti igény visszatérésére, az önismeret, a „belső ember” újrakonstruálására. Er-

ról a korról, az akkor fellépő „másként gondolkodók”, „ellenzéki csoportosulások” megjelenéséről számos visszaemlékezés szól, nyilvánosságra került a KGB vizsgálati adatai és a korabeli párthatározatok többsége. Az hrucsovi és brezsnyevi kor felpuhuló terrorja már nem fenyegette halállal az eretnekeket, inkább „figyelmeztető-profilaktikus” természetű intézkedéseket hoztak a tűrőhatáron belüli esetekben, például államellenes röplapok terjesztése ellen (Kazmin és Kazmina 2015:15). Ezt a korszakot találóan „kramolának” (zendülésnek) nevezi a legújabb orosz szakirodalom, ez a szó ugyanis szabatosan kifejezi a szórványosan jelentkező, spontán tiltakozások közös sajátosságát: az ösztönös reakciót a rezsim hivatalos narratívái és a nyomorúságos valóság közötti ellentmondásra utal (Kozlova és Mironyenko 2005). Az oroszul sugárzó külföldi médiának nagy szerepe volt a 60-as évektől kezdően a nonkonformista ideológiák, a diák- és hippimozgalmak, a zenei szubkultúrák és divatok elterjedésében; később a 68-as csehszlovákiai invázió nyomán megerősödnek a nagyvárosi emberjogi mozgalmak (Alekszeeva 1992; Kozlova – Mironyenko 2005; Makarov 2006). A „kramola” tehát több forrásból is táplálkozik és sokféle reakciót vált ki főként a harminc év alatti generációkban, a hatalom pedig rendszerint ugyanazokat a „korrekciós mechanizmusokat” alkalmazza minden esetben: a szovjet hatóságok vádoltak padján egymás mellett ültek a cionisták a neonácikkal, a vallási fanatikus szektások a lenini elveket számonkérő ultrabalosokkal, a moralista művészek a liberális jogvédőkkel, a spontán lázadó gyári munkások a skizoid lázadó kamasszokkal. Ezek után különös, hogy a „kramola” történetét feldolgozó szakirodalom gyakorlatilag említés nélkül hagyja az ezoterikus hagyományokhoz visszatérő, vagy ezekre újonnan rátaláló csoportokat és közösségeket, pedig ebben a szakaszban ezek értelmezésére is ez nyújtaná a legkézenfekvőbb értelmezési keretet.

Az okkultizmus mindenkor ledér eszméje ezúttal a spirituális újjászületéssel fonódott egybe, a zendülés egyik csendes válfajának kinyilvánulásává vált. Ezt a szcénát a leghitelesebben Vlagyiszlav Lebegyko pszichológus dolgozta fel *Az orosz szánjásza krónikája (Fejezetek az orosz misztikusok életéből az 1960-as évektől 1990-ig)* című interjúkötetében. A szánjásza eredetileg a legmagasabb tudatállapot a hinduizmusban, de egyben azoknak az elnevezése is, aki kivonulnak a hétköznapokból, lemondanak a földi hívságokról

és a szellemnek élnek. A szerző ezt a fantázianevet használja arra a laza hálózatra, mely a 60-as évek végétől kezd kiépülni: olyan emberek alkotják, akik – kihasználva a terror lazulását – elfordulnak a szovjet társadalomtól, önismereti-önépítő kísérletezésbe kezdenek – mindenki a maga módján, házilagos eszközökkel és az épp hozzáférhető irodalom alapján. Pár tucatnyi emberről van szó, akik a táborokból akkoriban szabaduló egykori misztikusok, teozófusok és okkultisták megmentett könyveit kezdik olvasgatni – Carlos Castanedát, Gurdjieffet, Uspenszkijt, Rerihet –, találkozgatnak velük, majd kisebb tanítványi csoportokat gyűjtenek maguk köré, és elutaznak az ország félreeső részeibe meditálni, megtalálni az igazi énjüket egy párhuzamos valóságban. Ennek a misztikus undergroundnak a főbb szereplői alapállásban deviáns, labilis lelkiállapotú, nemritkán tanulatlan egyének, akik hol a terapeuta, hol a kezelt pozíciójában tűnnek fel; a szerző például maga is páciensből küzdötte fel magát pszichológussá. Az interjúkat, vagy jobban mondva a beszélgetések szó szerinti jegyzőkönyvét olvasva semmi olyan nem derül ki róluk, amit ők valójában elértek, vagy teljesítettek volna, elszenvedtek kisebb-nagyobb üldöztetéseket, kényszergyógykezeléseket, nagy részüket megroppantotta a drog és a vodka (az orosz „new age”, a jelek szerint, nemigen válogatott a tudatmódosító eszközökben), de egytől-egyig máig hirdetik a maguk igéjét, amit a világtól elzárva, töredékes ismeretekből, főleg belső forrásokra támaszkodva fogalmaztak meg. A szánjászában folytatódtak, vagy keltek új életre a 20. század elejének okkultista mozgalmi, de a sztálini rettenet utáni anómiás időszak spirituális keresői már semmilyen társadalommegváltó projektre nem akarták rákapsolni az okkult eszméket, semmilyen szervezeti-intézményi formát nem alakítottak ki maguknak: a misztikus szamizdat tanulmányozása, az önfejlesztő jóga, a súlyos drogos trippék csak tünetei voltak annak a lassú eszmélésnek, mely a korai Tarkovszkijnak is alapélménye volt.

Konklúzió helyett: a racionalitás és az irracionalitás közötti határ újrabúvása

Szovjethatalom és okkultizmus teljes történetét még nem írták meg, sőt, az a különös, hogy az „állami” és „privát” ezotériát feldolgozó szerzők egyáltalán nem reflektálnak egymás felismeréseire. Pedig nyilvánvaló, hogy a modern projekten, a „nagy nar-

ratíván” belül ez a léha „kis narratíva” mindvégig jelen volt, változtatta színét és formáját, csapódott jobbra és balra, hol rabságot vagy szabadságot, hol megélhetést vagy illúziókat adott azoknak, akik kapcsolatba kerültek vele, de kétséget kizáróan létezett, mint ahogy létezik ma is, valahogy úgy, amint Umberto Eco megjósolta a *Foucault-ingában*, illetve – hogy közép- és kelet-európai területen maradjunk – Horváth Viktor elképzelte a *Kis reccs* című disztópikus regényében: a transzcendens átköltözött a cyber-térbe (aminek a misztikus analógiája az Akasha), a telepátiát kiszorította az e-kommunikáció, a pszi-hadviselés átadta a helyét a hackelésnek és netes dezinformációnak, a titkos társaságok zárt csoportokká alakultak a közösségi oldalakon, az adeptusok hívek helyett új felhasználókat toboroznak az alkalmazásaikhoz.

De kár lenne az államszocializmuson átmosott okkult doktrínát a kábelek és szerverek világában eltemetni, mert az okkultizmus, a politikai irracionálisban és a bontakozó illiberalizmusban új létformákra talál. Vlagyiszlav Szurkov, akit „Putyin Raszputyinjaként” tartanak nyilván, és a posztmodern, vagy inkább a post-truth politikai porhintés meglehetősen ügyes machinátora, 2019. februárban jelentette meg manifestumát *Putyin hosszú országglása* címen. Külön kitér arra, hogy a nyugati elemzők örjöngenek, mert nem értik az orosz választók *paranormális* viselkedését, a populizmusnak tudják be, mert nincs rá más szavuk, pedig bele kell törődniük, hogy idővel egyre több országban ez lesz a mértékadó választói magatartás. A szavazástás nem véletlen, nem is teszi idézőjelbe: a paranormális túlmutat az irracionális választói magatartáson, átvezet az okkultba, a misztikus szellemi közösségbe (oroszul: szobornosztj), mely évszázadok óta az orosz eszme egyik központi ideológiai pillére.¹⁶ Szurkov egy mára triviálisnak tekintett jelenségről beszél, melyet a 2000-es évek kognitív pszichológiája igazolt, és George Lakoff fordított le a politika nyelvére: „A progresszívek az értelemnek egy régi, még a Felvilágosodásból eredő felfogásából indulnak ki, nevezetesen abból, hogy az értelem tudatos, szó szerint értelmezendő, logikus, egyetemes, indulatmentes, önmagában való és egyéni érdekeket szolgál. A kognitív tudományok és az agykutatás ezzel szemben azt igazolják, hogy ez hamis elképzelés az értelemről. Bármily furcsa is, ennek van jelentősége. Tudományos kérdésnek tűnik, de az értelem természetéről vallott nézetek a demokrácia

16 http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html

hatékony védelmének és fejlesztésének az útjában állak (2008:2). És ennek a felismerésnek a következményei valóban túlnőnek az akadémiai viták keretein: Alekszandr Dugin „eurázsiai” elmélete, mely a 90-es évek vége óta lassan belenőtt a putyini illiberalis állam ideológiájába, rendkívül eklektikus, de alkotórészeinek egyetlen közös eleme az emberek érelemre ható irracionális, amibe a fundamentalista ortodox hittől, az okkultizmuson át az olasz típusú fasizmusig minden belefér. Eszméi nyomokban felfedezhetők a bolgár Ataka, a görög Sziriza és a Jobbik ideológiájában, de a magyar illiberalizmus prófétájának, az első Orbán-kormány vezető ideológusának, Bogár Lászlónak a fő művében felismerhetők a Dugin-féle „posztmodern spiritualizmus” főbb tézisei (Bogár 2006).

Ezzel a zárással nem azt szerettem volna sugallani, hogy az okkultizmus, ezotéria és a belőlük kifarjadó megannyi irracionális eszmekör – a mitikus nemzeteszmetől a globális összeesküvés-elméletekig – az antidemokratikus és illiberalis politikai rendszerek melegágya, esetleg eredője lenne. Csupán annyit, hogy velejárója, ott visszhangzik a politikai vezetők aktuális retorikájában,¹⁷ az irracionális félelemre építő kampányokban, a propagandisztikus emlékezetpolitikában. Az egykori államszocializmus az éppen aktuális állapotához mérten különböző stratégiákat igyekezett alkalmazni a más-más formában megjelenő okkult-ezotikus-irracionális gondolkodással szemben, mivel ez a kontrollálhatatlan szabadság lehetőségét hordozta magában: hol megsemmisíteni, hol integrálni és kihasználni próbálták, hol egyszerűen az orvostudomány és a kriminológia hatáskörébe utalták az efféle jelenségeket. Korunk autoriter rezsimei ezzel szemben felismerték ennek a (Durkheim klasszikus fogalmával élve) „varáznak” a lélektani erejét, a mindennapi kommunikációjuk részévé tették, és ezzel átrendezték a társadalmon belüli értékhatárokat, átértelmezték a Felvilágosodás szabadság-egyenlőség-testvériség értékrendjét, és úgy irányítják híveik „paranormális” viselkedését, ahogy a fentiekben említett novoszibirszki Radioszon projekt megálmódói el sem tudták volna képzelni.

17 Pl. Orbán Viktor 2016. március 15-i beszédében – államszocialista előképeihez hasonlóan – a jó és a gonosz örökös harcának kontextusában értelmezi a saját országglását. <https://www.youtube.com/watch?v=eOOerc7dCA8>

Idézett irodalom

- Alekszeeva, Ljudmilla 1992 *Izstorija inakomyszlja v SzSzsZR* (A máskéntgondolkodás története a Szovjetunióban). Veszty, Moszkva.
- Alexander, John B. 1980 The new mental battlefield: „Beam me up, Spock”. *Military Review*, 60(12):47-54.
- Antonov, V. 2015 *Eksztraszenszy na sluzsbe Kremlja. Szoversenno szekretno* (Parafenomének a Kreml szolgálatában. Szigorúan titkos) <https://www.sovsekretno.ru/articles/ekstrasensy-na-sluzhbe-kremlya-chto-zhdet-vragov-rossii/>
- Bajbakov, N. K. 2011 *Szorok let v pravityelsztye* (Negyven évig a kormányban) Mezdunar. fond “Fond innovacii im. Bajbakova”, Arhangelszk.
- Beaumont, Matthew 2012 Socialism and Occultism at the Fin de Siècle: Elective Affinities. In Tatiana Kontou – Sarah Willburn ed. *The Ashgate Research Companion to Nineteenth-Century Spiritualism and the Occult*. Ashgate, Farnham, 165-180.
- Behtyerev, Vlagyimir M. 1994 Kak proizhogyit tak nazyvaemoe otgadyvaniye myslej na podmosztkah teatra. (Hogyan zajlik az úgy nevezett gondolatolvasás a színpadon) In Behtyerev, V. M. szerk. *Gipnoz, vnushenyie, tyelepatyia*. (Hipnózis, befolyásolás, telepátia) Mysl, Moszkva, 317-332.
- Blavatsky, Helena P. 1889 *The Key to Theosophy: Being a Clear Exposition in the Form of Question and Answer of the Ethics, Science and Philosophy for the Study of which the Theosophical Society has been Founded*. kiadó nélkül, London.
- Cszov, E. 2014 *Horovod smertyej: Brezsnyev, Andropov, Csernyenko*. (A halál körtánca). Algoritm, Moszkva.
- Bogár László 2006 *Magyarország és a globalizáció*. Osiris, Budapest.
- Dosztojevskij, Fjodor M. 1972–1990 *Dnyevnyik piszatelja*. (Az író naplója). In Polnoe szobranie szocsinenyija v 30 T. (Összkiadás 30 kötetben) 22. köt. AN SzSzsZR, Instytut russzkoj lityeratury (Puskinszkij Dom). Nauka, Leningrád.
- Ebon, Martin 1983 *Psychic warfare: Threat or illusion*. McGraw-Hill, New York, NY.
- Freud, Sigmund 1941 [1921] Psychoanalyse und Telepathie. In *Gesammelte Werke*, Bd. XVII.
- Grejg, Olga 2016 *Eksztraszenszy i magi v szpeczsluzsbah mira* (Parafenomének és mágosok a világ titkosszolgálatának szolgálatában). Algoritm, Moszkva.
- Gutierrez, Cathy 2009 *Plato's Ghost. Spiritualism in the American Renaissance*. Oxford University Press.
- Hagemeister, Michael 1997 Russian Cosmism in the 1920s and Today. In Bernice Glatzer Rosenthal szerk. *The Occult in Soviet and Russian Culture*. Cornell University Press, 185-202.
- Hamilton, Thomas C. 1977 *Soviet and East European Parapsychology Research*. Central Intelligence Agency. On-line: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/NSA-RDP96X00790R000100010041-2.pdf>
- Harari, Yuval Noah: Sapiens 2014 *A brief history of humankind*. Signal Books, McClelland & Stewart (magyarul: Sapiens – Az emberiség rövid története. Libri, Budapest, 2011.)
- Kazsinszkij, Bernard, B. 1923 *Peredacsza myszlej* (Gondolatátvitel). Vszeroszsijszkaja Asszociacija Naturalisztov, Moszkva. <https://www.litmir.me/br/?b=559936&p=1>
- Kazsinszkij, Bernard, B. 1963 *Biologicseszskaja ragyioszvjaz* (Biológiai rádiókapcsolat). Izdatyelstvo akagyemii nauk Ukrainszkoj SzSzsZR, Kijev.
- Kazmin, M. V. – Kazmina, M. V. 2015 Formy protessztnoj dejatyelnosztyi v Rosszii v 60-80 gg. XX veka (Tiltakozási formák Oroszországban a 20. század 60-80-as éveiben). *Vesztnyik Kemerovszkogo Goszudarsztszvennogo Universzityeta* 4 sz. (64).
- Kernbach, Szergei 2015 *Szverhesztesztszvennoe. Naucsno dokazannye fakty* (A természetfeletti. Tudományosan igazolt tények). Algoritm, Moszkva.
- Kernbach, Serge 2016 Unconventional research in USSR and Russia: short overview. *International Journal of Unconventional Science*, Issue E1.
- Kozlova Sz. V. – Mironyenko Sz. V. szerk. 2005 *Kramola. Inakomyslie v SzSzsZR. Rasszkekrecsennye dokumenty Prokuratury SzSzsZR* (Zendülés. Máskéntgondolkodás a Szovjetunióban. A Szovjetunió Főügyészségének feloldott titkosítású dokumentumai). Matyerik, Moszkva.

- Kuzina, Svetlana 2005 *Kremljovszkih ekstraszenszov otpravili v otsztavku* (Kirúgták a Kreml látóit). *Komszomolszkaja Pravda*, Január 5.
- Lakoff, George 2008 *The Political Mind. A Cognitive Scientist's Guide to Your Brain and Its Politics*. Penguin Books, London.
- Lebegyko, Vlagyiszlav 1999 *Hroninyiki rosszizskoj szanyjaszy* (Az orosz szánjásza krónikája). Tyema, Moszkva.
- Leontyev, Alekszej – Lomov, B. F. – Zinchenko, V. P. – Luria, Alexander R. 1973 *Parapszihologija: fikcija ili realnosty?* (Parapszichológia: fikció vagy valóság?). *Voproszy filozofii* 3:128-136.
- Maire, Louis F. – LaMothe, J. D. 2014 *Soviet and Czechoslovakian parapsychology research: The DIA Report from 1975 with new addenda*. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP96-00792R000600350001-3.pdf>
- May, E. C. – Rubel, V. szerk. 2014 *ESP Wars: East and West: An account of the military use of psychic espionage as narrated by the key Russian and American players*. Laboratories for Fundamental Research, Palo Alto.
- Mengyeleev, Dmitrij 1876 *Dva publicnyh cstenija o szpiritizme* (Két nyilvános előadás a spiritizmusról). Szerzői magánkiadás <http://alkruglov.narod.ru/mendspir.html>
- Makarov, A. A. szerk. 2006 *Vlaszty i disszigienty: iz dok. KGB i CK KPSzSz* (A hatalom és a demokratikus ellenzék: az SZKP KB és a KGB irattárának anyagai). Moszkovszja Helszinkszkaka Gruppa, Moszkva.
- Menzel, Birgit 2012 Introduction. In M. Hagemester M. – B. Menzel – B. G. Rosenthal ed. *The New Age of Russia. Occult and Esoteric Dimensions*. Sagner, München, 1-23.
- Menzel, Birgit 2016 Parapsychologie im sowjetischen und postsowjetischen Raum: Status, Forschung, Experimente. In A. Lux – S. Paletschek Hrsg. *Okkultismus im Gehäuse. Institutionalisierungen der Parapsychologie im 20. Jahrhundert im Internationalen Vergleich: De Gruyter/Oldenbourg, München, 149-172*. <https://doi.org/10.1515/9783110466638-006>
- Mojszeeva, Olga 1918 *Asztrologi, ekstraszenszy i drugie tajnye szovetnyiki szovjetszkih vozsgyej* (Asztrológusok, látók és a szovjet vezérek egyéb titkos tanácsadói) <https://www.eg.ru/politics/548576/>
- Nyikityin, A. L. 2000 *Misztyiki, rozenkrjecery i tampliery v Szovjetszkoj Rosszszii* (Misztikusok, rózsakeresztesek és templomosok Szovjet-Oroszországban). Agraf, Moszkva.
- Osterrieder, Michael 2012 From Synarchy to Shambhala: The Role of Political Occultism and Social Messianism in the Activities of Nicholas Roerich. In M. Hagemester M. – B. Menzel – B. G. Rosenthal ed. *The New Age of Russia. Occult and Esoteric Dimensions*. Sagner, München, 101-134.
- Ostrander, Sheila – Schroeder, Lynn 1970 *Psychic discoveries behind the Iron Curtain*. Bantam Books, New York.
- Perevozcsikov, Alekszandr 1988 Gyelo o tyelekinyeze (Bíróági tárgyalás a telekinézis ügyben). *Tyehnyika Mologyozsi*, 5-7. http://www.forumknig.ru/index/18_36_95/
- Richards, Robert J. 2007 Ernst Haeckel's Alleged Anti-Semitism and Contributions to Nazi Biology. *Biological Theory*, February, 2:97-103. www.home.uchicago.edu/~rjr6/articles/Haeckel--antiSemitism. <https://doi.org/10.1162/biot.2007.2.1.97>
- Rifat, Tim 2004 *Remote viewing and sensing for managers*. Vision, London.
- Rosenthal, Glatzer Bernice 1997 Introduction. In Bernice Glatzer Rosenthal szerk. *The occult in Soviet and Russian Culture*. Cornell University Press, NY. 1-32. (magyarul: *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában*. Európa Kiadó, 2004).
- Singarov, Georgi 1994 O V. M. Behtyereve – vracse-gipnologue (V. M. Behtyerev orvos-hipnoterapeutáról) In Behtyerev, V. M. *Gipnoz, vnusenyie, tyelepatyia* (Hipnózis, befolyásolás, telepátia). Mysl, Moszkva.
- Strube, Julian 2017 Occultist Identity Formations Between Theosophy and Socialism in fin-de-siècle France. *Numen* 64:568-595. <https://doi.org/10.1163/15685276-12341481>
- Strube, Julian 2015 Nazism and the Occult. In Christopher Partridge szerk. *The Occult World*. Routledge, Oxfordshire, 336-347.
- Szurkov, Vlagyiszlav 2019 *Dolgoe goszudarsztvo Putina* (Putyin hosszú országlása). http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html
- Vasziljev, Leonyid 1962 *Vnusenye na rassztojanyyi: Zametki fiziologa* (Táv befolyásolás: a fiziológus megjegyzései). Goszpolitizdat, Moszkva.
- Yates, Frances 2001 *The Rosicrucian Enlightenment*. Routledge, Oxfordshire.

Vinitsky, Ilya 2008 *Ghostly Paradoxes: Modern Spiritualism and Russian Culture in the Age of Realism*. University of Toronto Press, Toronto.
<https://doi.org/10.3138/9781442697959>

Internetes forrás

IAPSOP The International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals website http://www.iapsop.com/archive/materials/woodhull_and_claffins_weekly/

